

КӨРКӨМ ТЕКСТТИН СТРУКТУРАЛЫК-СЕМАНТИКАЛЫК ЖАКТАН УЮШУЛУШУНДАГЫ КАЙТАЛООНУН ОРДУ

БАЙТАКОВА Д. Т.

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети
УДК 81'373.42

Аннотация. Макалада кайталоо текст түзүлүшүндө структуралык, коммуникативдик, семантикалык, лексика-грамматикалык жактан биримдикте туруп, тексттин компоненттеринин композициялык жана синтаксистик системалуулугу каралат.

Урунтуу сөздөр. Кайталоо, текст, кайталоонун функциясы, структуралык-семантикалык маани, байланыш, коммуникация.

Аннотация. В статье рассматривается повтор композиционную и синтаксическую системность компонентов текстов, находясь в единстве его структурным, коммуникативным, семантическим и лексико-грамматическими значениями.

Ключевые слова. Повтор, текст, функции повтора, структурно-семантические значение, связанность, коммуникация.

Annotation. The article deals with repeated compositional syntax and system components texts being in the unity of its structural, communicative, semantic and lexical and grammatical meanings.

Key words. Repeat, text, repeat functions, structural and semantic value, connectivity, communication.

Текст түзүлүшүндөгү бардык денгээлде көрсөтүлгөн кайталоо принциби текст мейкиндигинин бүтүндүгүн, структуралык-маанилик бирдиктүүлүгүн камсыздоочу негизги принциптеринин бири катары чыгат. Кайталоонун текст түзүүдөгү ролу ар түрдүү жанрдагы жана стилдеги тексттерге кайрылган изилдөөчүлөр тарабынан [Пропп 1954; Лихачев 1967; Лотман 1972; Лукьянова 1982; Плеханова 1983; Данилевская 1985; Черемисина, Новикова 1996; Новикова 1997 ж.б.] көп жолу белгиленген.

Ошол эле учурда кайталоо текст түзүүдөгү конструктивдик элемент катары дайыма баалана бербейт. Окумуштуу Никитина О.А. кайталоолорду “кептик ашыктыктар” деп атайт [Никитина О.А., 1968.-С.154-157]. Ушул ойду улай Сенкевич М.П. жана Х. Касарес бөлүшүшөт. Сенкевич М.П. кайталоо аркылуу сөздөрдүн айкалыштык бузулушу катары аныктайт [Сенкевич М.П., 1984.-С.205], ал эми Касарес Х. болсо плеоназмдар (ашыктык) менен болгон конструкциялардын формасынан четтөө деп эсептейт [Касаре Х., 1959.-С.350].

Бирок башка лингвисттер бул ойго карама-каршы позицияларды карманышат. Алар кайталоонун себептери тилдин негизги функциясында байкалат деген жыйынтыка келишет, кайталоо – баарлашуу каражаты, айтылганды кайталоо менен айтуучунун угуучуга ойду жеткирүү муктаждыгы менен байланышта болгондуктан бул ойду ага таңулоо деп эсептешет. Кайталоо, ашыкчалык “бөлөк ызы-чуулар” ийгиликтүү коммуникацияга жолтоо учурларда “угуучуга” (адресатка) айтылганды жакшыраак түшүнүүгө жардам берет. Буга байланыштуу "A Dictionary of Stylistics" деген эмгектин башкы редактору, англис лингвисти К. Weils тилде ашыктыкты ачык көрсөтүү менен кайталоо ийгиликтүү коммуникацияга “ызы-чуулар” жолтоо болгон учурларда коммуникативдик мотивдештирүү болуп саналат деп эсептейт [A Dictionary of Stylistics, 1997.-С.395]. Британ изилдөөчүсү D. Tannen кайталоо айтуучуга өз ойлорун тезинен айтууга, аны менен кийинки репликаны ойлонууга мүмкүндүк берет деп эсептейт. Ошондой эле D. Tannen "repetition in spoken discourse allows a hearer to receive information at roughly the rate the speaker is producing it" (“кайталоо аркылуу угуучуга маалыматты

айтуучу кандай ылдамдык менен берсе, ошондой ылдамдыкта кабыл алуусуна мүмкүндүк түзүлөт”) деген оюн айтат [Tannen D.,1989.-С.137].

Азыркы мезгилде көпчүлүк лингвистикалык изилдөөлөрдүн алдында структуралык-маанилик бүтүндүк катары текст эсептелет. Тексти анализдөөдө аны бүтүн жана байланыштуу кылуучу негизги принциптерди ачыктоого багытталат. Тексттин семантикалык жактан байланыштуулугу анын тилдик формасында чагылдырылат. Кайталоо принциби тексттин түзүлүшүндөгү бардык деңгээлде көрсөтүлгөн текст мейкиндигинин бүтүндүгүн, структуралык-маанилик бирдиктүүлүгүн камсыздоочу негизги принциптеринин бири катары чыгат. Мында – коммуникативдик, семантикалык жана лексика-грамматикалык жактан биримдикте болушун айтууга болот. Анын ички байланыштуулугунун негизи болуп тексттин компоненттеринин структуралык-маанилик мамиленин түйүнү менен өз ара байланышта туруусу, маанилик, композициялык жана синтаксистик системалуулугу болуп эсептелет.

Окумуштуу И.Р. Гальперин тексттин маанилүү категорияларынын ичинен: информативдүүлүк, когезия, мүчөлүүлүк, ретроспекция (буга чейинки маңыздык-фактуалдык маалыматка кирүүсү) жана проспекция (мындан кийинки маңыздык-фактуалдык маалыматка кирүүсү), жыйынтык категорияларын баса белгилейт [Гальперин И.Р.,1981.-С.11]. Ушундай эле ойду Арнольд И.В. тексттин бүтүндүгүнүн жана байланыштуулугунун негизги критерийлеринин бири семалардын, сөздөрдүн же тематикалык кайталанууларда көрсөтүлгөн маанилерди кайталоо аркылуу түзүлүүчү “тематикалык тордун” болушу талап кылынат деп белгилейт [Арнольд И.В.,1990.-С.41]. Ал эми Грицкова Т.П. тексттин когезиясы, байланыштуулук түшүнүгүнө тексттин компоненттеринин мамилелер типтери кирет жана алардын ичинен эң негизгиси кайталоо болуп саналат деген оюн айтат [Грицкова Т.П., 2003.-С.10].

Тилчилер кайталанманын жалпы функциялары катары ритм түзүүчү, тексттин структуралык-семантикалык негизин, күчөтүүчү актуализациялоочу функциясын карап келишет. Кайталоо айтылган информацияны тактай алат, стилизациялоонун, экспрессиянын каражаты боло алат. Ушуга улай окумуштуу А.А.Потебня “сөздүн жана сөздүк айкалыштын кайталанышы ойдун агымын жайлатуу сезими аркылуу кайталанган сөздөр менен эмоциялуу (ачуу) жооп берүү” деп эсептейт. Ал эми Ф.Д.Перевозчикова кайталоонун себептери, тилдеги негизги функциясы – кайталап айтуу аркылуу айтуучунун угуучуга айтылган ойду жеткирүү, ага ал ойду сиңирүү менен байланышкандыктан пикир алышуунун каражаты деген жыйынтыкка келет. Ошондой эле Е.А.Иванчикова анык шарттарда сөздөрдү кайталоо экспрессивдүү стилистикалык каражат милдетин сактай тургандыгын белгилейт. Бул көз карашты британдык лингвист М.Williams дагы тең бөлүшөт: («repetition is a fundamental primitive device of intensification») «текстте кайталоо күчөтүү каражаты катары көрсөтүлөт» дейт [Williams 1989: 78]. Ал тексттик бүтүндүктү композициондук жана архитектуралык мүчөлөндүрүү каражаты катары абзацтарды жасалгалоо, тилдик лейтмотивдерди түзүү элементи боло алат десе [Домашнев А.И., Шишкина И.П.,1989.-С.62], ал эми Кожевникова Н.А. кайталанма сөздөр аркылуу «тематикалык жактан байланышта болгон сүрөттөлүштүн ар кандай предметтер арасындагы ассоциативдик байланышы түзүлөт» деп белгилейт [Кожевникова Н.А.,1992.-С.83].

Тексттеги кайталоонун ролун карап жатып алардын байланыштыруучу функциясын, тексттин когеренттүүлүгүн түзүүдөгү катышын да белгилесек болот. Чыгарманын, же бүтүн тексттеги тигил же бул микротемалардын өнүгүүсү структуралык жана маанилик функцияны аткаруучу сөздөрдүн контакттык кайталануусунун жардамы менен ишке ашат [Кузьменко О.Н.,1990.-С.101]. тактап айтканда, тексттин маанилүү бөлүктөрүн бөлүп чыгарат биринчиден, тексттин байланыштуулугун түзүүгө катышса, экинчиден микротемаларды өз ара бөлүүгө жетишет.

Тексттин структурасынын татаал тканын түзүүдө дистанттык кайталоолор да тексттин ар кандай фразалар арасындагы байланыш каражаты, макротемаларды

бириктирүүчү бирдик катары кызмат кылат. Дистанттык кайталоону колдонууда окурмандын көңүлү актуалдашат, маанилүү нерсе өзгөчөлөнүп чыгат. Мында негизги сөздөр тексттин маанилик-маңызын түзөт жана тексттин когеренттүүлүгү (лексика-семантикалык бирдиктүүлүк) үчүн семантикалык кайталоонун негизи болгон изотепия принциби чоң мааниге ээ болот. Изотепия – бул маанилик жактан жакын элементтери бар семантикалык өзөктү түзгөн эки же андан көп айтымдардын жалпы баштапкы чекити. Н.В.Молотаеванын ою боюнча ачык стилистикалык ыкма катары көрсөтүлгөн семантикалык кайталоо “күчөтүүнүн, градациянын же тактоонун экспрессивдик функциясын аткарат” деген оюн айтат [Молотаева Н.В.,1985.-С.93].

Тексттик түзүлүштөгү кайталоонун дагы бир маанилүү түрү болуп параллелизм “текстте маанилик эквиваленттүүлүктүн өзгөчө түрдөгү маанилерин орноткондуктан” негизги функциясы болуп сүрөттүн түрдүү сфералары арасындагы ар кандай чектешүү чекитин, б.а. негизги маанини орнотуу болуп саналат. Алар негизги ойду берүүгө кошумча элемент катары кызмат аткарат да, параллелдик байланыш түзүлөт. Кайталоолор тексттеги ойдун өнүгүүсүнө кызмат кылат жана ошого жараша тексттин семантикалык мейкиндигинин кеңейишине алып келет. Ал тек гана текстти бириктирбестен аны динамикалуу абалда кылууга жетишет. J.Leech жана M.Short “...perhaps the most notable feature of cohesion in the passage is repetition of various kinds” (... когезияны биринчиден, негизги өзгөчөлөндүрүүчү мүнөзүнүн бири болуп ар кандай түрдөгү кайталоо эсептелет) деген оюн айтат [J.Leech, M.Short,1996.С.323].

Тексттин структуралык түзүлүшүндөгү кайталоонун ролу, кызматы тууралуу Черемисина Н.В. жана Н.С.Новиковалардын ойлоруна токтоло кетсек. Алардын ою боюнча тексттин семантикалык мейкиндиги үч негизги принциптин - **өзгөрүү, контрастуулук жана кайталоо** принцибинин базасында жана алардын өз ара иш аракеттүүлүгүндө түзүлөт [Черемисина Н.В., Новикова Н.С.,1996.-С.227-230]. K.Weils тексттик байланыштуулуктун негизги каражаты болгон кайталанманын бардык тилдик деңгээлиндеги маанисин белгилейт [A Dictionary of Stilistics,1997.-С.402]. Ал маанинин эки тараптуулугун жаратып, бир предметтен экинчи предметке которуучу кандайдыр бир ачкыч, код болуп саналат. Окурманды тексттин маанилүү жерине көңүлүн бурбастан жана тексттин байланыштуулугуна гана каражат болбостон башка эффектини түзүүдө да кызмат кылат: кимдир бирөө же нерсе жөнүндө канчалык көп айтылса ошончолук башка нерсеге көбүрөөк көңүл которулат, ал тексттин башка маанилик элементтерин ачык көрсөтүүчү фон катары келет. Ошентип K.Mallikayer редакциясынын астында түзүлгөн лингвистикалык энциклопедиянын [“The Linguistics Encyclopedia”,1998.-С.338-339] авторлору окурмандын көңүлү биринчи ирээтте жаңы маалыматка кызыгат, ал эми экинчи маалымат жаңы материалды кабыл алууда алмашылгыс фон катары көрсөтүлгөндүктөн кайталоо каражаты текстте берилген маалыматты жакшыраак түшүнүүгө оң натыйжа берерин айтышат.

Кайталоо принциби текст түзүүдөгү бардык деңгээлдерден алдыга чыгат жана текст өзү аркылуу татаал тилдик белгини көрсөтөт. Анын маанилик жагынан камсыз кылуучу ар кандай аспектилер – денотативдик, сигникативдик, коннотативдик болуп эсептелет. Бул тексттин элементтери, алар аркылуу көрсөтүлгөн тилдик эмес объектилер, ошондой эле адресанттын коммуникативдик каалоолору ишке ашат. Көпчүлүк изилдөөчүлөр [В.Г.Гак,Т.С.Щербина,] текст изилдөөдөгү негизги аспект болуп анын номинативдик жагын санашат. Бирок текстте саналган аспектилеринин бирөөсү гана ээлик кылышы мүмкүн – денотативдик, сигнификативдик, коннотативдик.

Тексттик мааниге ээ болгон кайталоо бардык аспектилерин уюштурган негизги каражаты болууга жетишет. Эгер текстте денотаттык парадигмалар (документалдык мүнөздөгү тексттер) көпчүлүктү түзсө анда маанилүү объектилердин аттары кайталанат, ал өз учурунда тексттеги негизги мазмунду белгилейт.

Ал эми сигнификативдик маанилердин (илимий тексттер) салыштырмалуу салмактуулугунда логикалык байланыштуу жыйынтыктар жана корутундулар түрүндө

берилсе маңыздын ачыкталуусу маанилүү болот. Тексттин коммуникативдик – прагматикалык интенциясында (көркөм тексттер) коннотативдик аспектинин ээлик кылуусунда эң негизгиси болуп окуядагы катышуучулардын ички акыл-ой табиятын, сезимдерин жана баштан кечирүүлөрүн ачуу эсептелет. Ошондуктан көркөм текстте коннотаттык парадигмага тиешелүү кайталоолор приоритет боло алат [Щербина Т.С.,1985.-С.43-45].

Текст түзүүдө маанилүү ролду тексттин интеграциясына түрткү болуучу, анын маңыздык бүтүндүгүн аныктоочу, реципиентке мурунураак берилген маалыматка кайтуу мүмкүнчүлүгүн берген ретроспекция принциби ойнойт. Бул категориядагы текстти түзүүдө кайталоо чоң мааниге ээ болуп саналат [Федорова,1981.-С.68].

Кайталоонун текст түзүү ролу фольклордук тексттерде да ачык жана башкалардан бөлөкчө көрсөтүлөт. Кайталануучулук – фольклордук чыгарманын структуралык жана семантикалык түзүлүүсүнүн эң негизги принциптеринин бири. Ал ар кандай убакта ар түрдүү маданий-тилдик салттарда жаралган элдик оозеки чыгармалардын имманенттик касиети катары көрсөтүлөт.

Фольклордук текстте кайталоонун көрсөтүлүшү фольклордук чыгарманынын оозеки жашоосу менен түшүндүрүлөт. Элдик оозеки чыгармаларда кайталоо живописстүүлүктү, тегиздиктүүлүктү, ыргактуулукту жана болуп жаткан аракеттин жүрүшүн жайлатууга жардам берет [Лихачев Д.С.,1979.-С.225].Ошентип экспрессивдүүлүктү жаратууда окурмандын (угуучунун) көңүлүн маңыздык түшүнүктөрүн негизги сүрөттөлүштөргө бурууда “кайталанма – фольклордук тексттин структуралык-маңыздык түзүлүшүндөгү тексттик категориялардын бири болуп саналат” деп белгилешет [Сучков,1991.-С.89].

Кайталоонун ритм жаратуу ролу поэтикалык текстте өзгөчө маанилүүлүккө ээ болот. Поэтикалык тексттин ички шайкештүүлүгү ритм аркылуу жаралат да, ал эми ритм кайталоонун негизинде пайда болот [Расторгуев,1990.-С.127]. Ал эми лирикалык чыгармаларындагы орду кайталоо “эмоционалдуулук таасирин, баштан өткөрүүнүн лирикалык коюлануусун” жаратат деп белгилейт окумуштуу Жирмунский В.М. [1977.-С.199]. Ошондой эле кайталоо ритмди лирикада гана эмес прозада да параллелдик конструкцияларды, аллитереация ыкмаларын, рифманы, сөздөрдүн тыбыштык жакындыгын, омофондорду, бир тамырдуу сөздөрдүн удаалаш пайдалануунун негизинде жаралат. Поронимдер (кептин бир бөлүгүнө кирген фонетикалык жакындыкка ээ бир тамырдуу сөздөрдүн тобу) прозада күчтүү экспрессивдик эффектисин жаратуу аркылуу дайым так рифмовка каражаты катары чыгат [Ткаченко,1982.-С.69].

Көркөм текстте бир нече түрлөрдөгү кайталоолор басымдуулук кылат. Себеби бул адамдын ой жүгүртүүсүнүн, аң-сезимдин, баалардын динамикасы аркылуу түшүндүрүлөт. Кайталануулардын бардык кептердин стилдик түрдүүлүгү төмөнкү типтүү ар түрдүүлүктөргө жыйынтыкталат:

- 1. мурун колдонулган лексикалык бөлүктүн бир элементи түшүрүлөт (фразеологизм аягына чыкпайт);**
- 2. кандайдыр бир жаңы элемент кошулат;**
- 3. лексикалык бөлүктө сөздөрдүн орун алмаштырылуусу жүрөт;**
- 4. сөздөрдүн бири кандайдыр бир башкасы менен алмашылат, мисалы синонимдик, кокустук, перифразалык сөздөр менен.**

Бир тамырдуу сөздөрдү кайталоо тексттин мазмунунун өнүгүүсүндөгү маанилик нюанстарды пайда кылуучу “эмоционалдык жана маанилик күчөтүү” каражаты [Коробейникова О.Ю.,1996.-С.60] сыяктуу көрсөтүлөт. Сөздөрдүн тыбыштык окшоштугу прозалык тексттин ар кандай фрагменттерин чыгарманын негизги сөзү аркылуу бириктирип көрсөтөт [Кожевникова Н.Я.,2001.-С.334]. Көркөм текстте параллелдик түзүлүштөрдү колдонуу “эки түрдүү объектини же кырдаалды окшош түрдө сүрөттөө аркылуу алардын ортосундагы окшоштуктарды жана байланышты, айырмачылыкты ачыктоочу” ыкма десек болот.

Ошентип кайталануу бул – поэтикалык тексттин жалпы белгиси, кайталанууга анын байланышы жана бүтүндүгүнө негизделет. Ошол эле учурда кайталанууларды кароо конкреттүү автордун идиологиялык стилинин мүнөздөмөсү үчүн маанилүү: 1) акындын чыгармачылык мурасында белгилүү типтеги кайталоолор ээлик кылышы мүмкүн; 2) лексикалык жана семалык кайталоолордун анализи автордун поэтикалык дүйнөсүнүн өзгөчөлүктөрүн жана анын тексттеринин курулушун кароого чоң мүмкүндүк берет.

Адабияттар:

1. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. – М.: Просвещение, 1990.
2. Гальперин А.И. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.
3. Гак В.Г. Повторная номинация на уровне предложения // Синтаксис текста. М.: Наука, 1979.
4. Грицкова Т.П. Производное слово в лингвопрагматическом аспекте (На материале публицистики М. Е. Салтыкова-Щедрина) : Дис. канд. филол. наук : 10.02.01: Москва, 2003.
5. Домашнев А.И., Шишкина И.П., Гончарова Е.А. Интерпретация художественного текста: Немецкий язык. - М.: Просвещение, 1989.
6. Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. - Л., 1977.
7. Иванчикова Е.А. Лексический повтор как экспрессивный прием синтаксического распространения // Мысли о современном русском языке. –М., 1969.
8. Касарес Х. Введение в современную лексикографию / Русский пер. М.,1959.
9. Корольков В.И. К теории фигур // Сб. науч. трудов Моск. гос. пед. ин-та иностр. языков. Вып. 78. М., 1974.
10. Кожевникова Н. А. Язык Андрея Белого. — М.: [Институт русского языка РАН](#), 1992.
11. Кузьменко О. Н. Повтор как способ лингвостилистической организации старофранцузского текста. Дис. канд. филол. наук. -Л., ЛГУ, 1990.
12. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. М., 1979.
13. Молотаева Н.В. Роль семантического повтора в передаче информации художественного текста. // Русское языкознание. -Киев, 1985.
14. Никитина О.А. Неологическая лексика и внутрисистемные отношения в словарном составе немецкого языка (на материале семантических неологизмов). – М.: Наука, 1968.
15. Потебня А.А. Мысль и язык // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть I. – М., 1960.
16. Перевозчикова Ф.Д. Тавтологические сочетания в современном русском языке / Ф.Д. Перевозчикова // Нормы ...
17. Сенкевич М.П. Стилистика научной речи и литературное редактирование научных произведений. М.: Высшая школа, 1984.
18. Черемисина Н.В., Новикова Н.С. Повтор как принцип организации вербального семантического пространства текста // Семантика языковых единиц, т. 2. – М., 1996.
19. Щербина Т.С. Лексический повтор как основа типологии текстов // Проблемы сверхфразовых единств. Семантико-синтаксическая структура. Уфа: 1985.
20. Leech G and Short M. Style in fiction: a linguistic guide to English fictional prose, London: Longman, 1981.
21. Weils K. A Dictionary of Stylistics", London, Longman, 1997.
22. Tannen, D. Talking Voices : Repetition, Dialogue, and Imagery in Conversational Discourse, CambridgeEngland ; New York: CambridgeUniversity Press. 1989.